

A belső szabadság ereje: kitenni a pontot.

Andrej Bitov egy Puskin-esszéje elé

Az alábbiakban az olvasó Andrej Bitov: *A szándék: élni. 1836 (Emlékezés Puskinra)* című, 1980 és 1984 között írt, hét fejezetből álló művének *Az élet mint szöveg (pont)* zárófejezetét ismerheti meg.

A 2018-ban elhunyt, kortárs orosz író, Andrej Bitovot évtizedeken át foglalkoztatta a puskin-i életmű utolsó éve és annak számtalan, máig megoldatlan kérdése. A Puskin-filológia és -textológia természetesen gazdagon kínál tudományos magyarázatokat a „kései” szövegkorpusz rekonstrukciójához, illetve e szövegek – a korábitól eltérő – poétikájának értelmezéséhez, ugyanakkor fontos támpontokkal is szolgál az 1836-os év biográfiai eseményeinek értékeléséhez. A rendelkezésünkre álló kéziratok, visszaemlékezések, levelek alapján azonban – ebben a szakma egyetért – nem lehet bizonyosat állítani sem az utolsó, 1836 nyarán írott, lírai ciklus korpuszáról, sem általában véve az utolsó év kéziratainak sorrendjéről – a költő ekkor már egy ideje nem publikál –, ahogy arról sem, mi volt az a szépirodalmi mű, amelyen Puskin utójára dolgozott. Nem lehet tudni, a költő miért írt 1837 januárjában – hetekkel a számára végzetes párbaja előtt – a folyóiratába egy látszólag ártalmatlan cikket Voltaire és egy angol újságíró pengeváltásáról, amely tudósításról az utókor később kiderítette, hogy az teljes egészében misztifikáció, fikció, nem lehet tudni azt sem, hogy *A kapitány lánya* című regényén még vajon mennyit dolgozott 1836. október 19-én, a Puskin számára a líceumi évfordulók okán szimbolikus jelentőséggel bíró napon. Számos elképzelés létezik továbbá az *Emlékművem* című versnek – az utolsó, befejezett, lírai szövegnek – az életműben betöltött szerepéről, esztétikai és poétikai különállásáról, ha tetszik, magányosságáról, és hasonlóan kitüntetett helye van a szakirodalomban a híres, Pjotr Csadajevhez intézett – szintén 1836. október 19-én – írt polemikus levélnek is, amely a költő történelemszemléletének egyfajta összegzése. Jól és kevésbé alaposan argumentált tudományos hipotézisek között válogathatunk tehát.

A fentiekhez társul Puskin egzisztenciális drámája, amely az utókort, nem annyira a textológusokat és a filológusokat, mint talán inkább a kultúrákutatókat, az irodalomszociológusokat és a szélesebb közönséget foglalkoztatja. Az utolsó puskin-i évet beárnyékoló, a halálos párbajhoz elvezető, szövevényes és drámai történet számtalan nyitott kérdést hagyott hátra. A költő ekkor már évek óta a hitelezőivel bajlódik, a frissen alapított folyóiratához és az egyre népesebb családjához kapcsolódó ügyeket intézi, pengeváltásokat folytat az őt sokszorosan megalázó cenzúrával, és gúzsba kötik a cári udvar előírásai, a társasági élet szabályai. Miért és hogyan jutott el mindezek után az utolsó év – a kortársak szemében már leírt – Puskinja („hisz kiírta magát”, állítják róla) az első, majd a második párbajkihíváshoz?

Bitov meggyőződése, hogy az utolsó év Puskinja számára – aki lényegében nem rendelkezett már semmilyen mozgástérrel, azaz a külső szabadságától teljesen meg volt fosztva – az írás, az alkotás jelenthette volna, miként korábban is, az egyetlen, valódi cselekvési, védekezési lehetőséget. (Ötletekben az utolsó három évben sem volt hiány, sőt, műtőredekének, terveinek, vázlatainak fennmaradt sokasága mutatja lázas alkotói működését.¹) Írni és így a belső szabadságot megélni viszont nem hagyták. Puskin a körülmények újra meg újra megakadályozták, hogy eljusson valamelyik vidéki birtokára, ahol háborítatlanul tudna dolgozni. 1836-ban a költő ugyan mindent úgy rendez, hogy a nyár végén, koraósszel végre megszabaduljon a fővárostól, és elutazhasson, a reménye azonban ismét szertefoszlik.

1836 második felétől Georges d’Anthès francia gárdatiszt Natalja Nyikolajevna Puskinának, a költő feleségének udvarol. Társasági körökben – értsd: a cári család, illetve az udvarba bejárással rendelkező, magas arisztokrata származású családok körében – számos pletyka kering a kapcsolatokról. 1836. november 4-én Puskin névtelen levelet kap, amelyben a *Felszarvazottak Diplomája* nevű iratban úgy köszöntik őt, mint a társaság új tagját. Puskin Heeckeren bárót, a holland követet és fogadott fiát, d’Anthést gyanúsítja a rágalmozó szöveg kiöltésével. Párbajra hívja Heeckerent 1836. november 5-én. („D’Anthès Heeckeren árnyéka – írja Bitov –, Puskin [...] nem az árnyékot akarja legyőzni, hanem az árnyékoló testet [lévén Heeckeren a fő sértegető, ő a szerzője az anonim leveleknek, erről Puskin meg van győződve]”).² A báró két hét haladékat kér. November 17. és 21. között Puskin dühében, elkeseredésében egy súlyos vádakkal teli levelet ír neki, amelyet végül nem küld el. A levél piszkozata fennmaradt. Vaszilij Zsukovszkij, az udvari körökbe bejáratos, Puskin pártfogoló, idősebb költő közbenjárására, illetve azért, mert Heeckerenék azt állítják, hogy d’Anthès csupán Jekatyerinának, Natalja Puskina nővérének udvarol – és ezért jár Puskinék házába (november 17-én d’Anthès meg is kéri Jekatyerina Goncsarova kezét) –, Puskin a párbajról letesz. November 23-án I. Miklós fogadja Puskin, aki beszámol neki az anonim levélről, a rágalmozásról és a gyanújáról, hogy kik állhatnak ezek mögött. A cár megígéri, hogy kivizsgálja az ügyet, és Puskin szavát veszi, hogy nem fog párbajozni. D’Anthès december közepétől január elejéig nem mutatkozik a nyilvánosság előtt. 1836. január 10-én sor kerül d’Anthès és Jekatyerina Goncsarova esküvőjére,

Kalavszky Zsófia
(1977):
irodalomtörténész,
ruszista, Budapesten él.

Horváth Ákos
(1959, Esztergom):
grafikus
Mesterei: Cziráky
Lajos festőművész,
Heftner László Ferency
Noémi-díjas iparművész
és Farsang Sándor
festőművész

Horváth Ákos: Zuhanás

de a pletykák arról, hogy a francia eközben továbbra is Nataljának udvarol, nem szűnnek meg, sőt, kimondatlanul ugyan, de társasági körökben köztudottként kezelik, hogy d'Anthès házassága éppen hogy bizonyíték kettejük kapcsolatára. Ma talán azt mondanánk, hogy a magas körök bullyingja, amelynek célpontjában Puskin áll, folytatódik. 1837. január 26-án mindezek hatására Puskin sértő levelet ír Heeckeren bárónak, amelyre csak párbajkihívás lehet a válasz. A betegeskedő, ám a mai fogalmaink szerint nem idős diplomata helyett a fogadott fia áll ki. A párbajra, amelynek feltételei lényegében úgy köttetnek meg, hogy az egyik fél mindenképpen és súlyosan megsebesüljön, január 27-én Péterváron, a Csornaja recska nevű területen kerül sor. A francia lő először, Puskit megsebesíti, a költő, aki haslővést kap, a földre esik, majd az egyik karjára támaszkodva céloz. Ő is eltalálja ellenfelét, aki könnyebben, a karján sérül meg. A visszaemlékezések szerint Puskin golyója d'Anthès zubbonyának egyik gombját találta el, amelyről az lepattant, és úgy sértette meg könnyebben a francia karját. Számos összeesküvés-elmélet létezik, amely nem d'Anthès különleges anyagból készült gombját feltételezi a mögött, hogy a francia életben maradt, hanem azt, hogy a férfi – a párbajszabályok ellenére – páncélinget viselt a mellénye alatt. Nem a gomb volt tehát különleges, hanem a páncélingen pattant meg a golyó.

Az orosz társadalomban e történet – amely az irodalomban, a filmkészítésben és a képzőművészetben természetesen számtalanszor feldolgozásra került – egyszerre egy mindenki által ismert, elcsépelet sztori (operalibrettó, Bitov kifejezésével) és egy újra meg újra találgatásokra

okot adó, hol tudományos, hol kevésbé tudományos, ezoterikus, misztikus, összeesküvés-el-méleteket mozgósító eseménysor, amely „magyarázatok” százait szülte és szüli meg: fegyverszakértők foglalkoznak a Puskin súlyosan megsebesítő golyó röppályájának kiszámításával, Oroszország külpolitikáját elemző történészek veszik számba a lehetséges holland–francia indítékokat, mások a cárt sejtik a háttérben, ismét mások a párbaj – elfeledett – eredeti helyszínét kísérlik meg azonosítani, így nyitva meg a puskin párbaj tájmetafizikai perspektíváit.

Bitov – miközben folyamatosan reflektál a maga Puskinhoz fűződő kultikus viszonyára – nem csupán arra vállalkozik, hogy a saját, koherensen felépített elképzelésének, markáns víziójának hangot adjon, hanem arra is, hogy reagáljon az orosz társadalmi tudatban kavargó Puskin-képre, a költőhöz kapcsolódó mítoszokra és kultusza.

Bitovnak magának ugyan van egy erős elképzelése, de ezt a hétrészes esszesorozatában – egymás variánsaként létező – kérdések, lehetőségek formájában vezeti le; azért is oly vonzó és erős a szövege, mert a „vele” vitatkozó, fiktív beszélgetőtársak szövegeit, hagymázait, vad ötleteit, rögeszméit is beépíti a gondolatmenetébe. Az esszéiben – szokatlanul, de igen hatásos módon – alteregókat léptet föl, rájuk ruházva a saját, hol áltudományos, hol csupán mélyen emocionális érveit. Az egyik, Mütyisben élő, Boberov nevű „levelezőpartnere” matematikai törvényszerűségeket tár fel Puskin életrajzában és a költő különböző szövegeiben. Bitov ebben a Puskin-kutató alteregójában parodisztikusan tulajdonképpen Puskin saját maga által felépített numerikus mátrixát hevíti szinte örületté.³ Egy másik levelezőtársa, aki D’Ash néven szerepel – és meglehet, hogy Boberovnak, vagyis az alteregónak az alteregója –, másfajta titkos tudással rendelkezik Puskinról: „tudja”, mi volt a költő utolsó műve. Mindez persze egyszerre a szovjet, orosz, össznemzeti „Puskin-tudás” paródiája is, sőt, már-már bitovi önparódia, a Puskinhoz fűződő kultikus viszony (ön)karikírozása. Ugyanakkor pedig egy mélyen mitikus irodalom- és kultúraszemléletről is tanúskodik: Bitov hisz a szövegek és a nézőpontok szimul-tán együttlétezésében.

A kortárs orosz író szerint, amikor Puskin a párbajban eltalálja a golyó, tulajdonképpen meghal. Nem az a fontos – véli Bitov –, hogy a költő még néhány napig fizikailag, biológiai szempontból él (haldoklik), hanem az, hogy a költőnek, a számára oly fontos párbajban kapott golyóval sikerült kitennie a pontot, sikerült úgy irányítania az eseményeket, a Sorsot (?), hogy amit el akart érni, elérte. A rá mért legnagyobb feladatot elvégezte, „megtett mindent, amit megtehetett”, kerek egészé formálta az életét és az életművét (!) – Bitov szerint Puskin utolsó évében az utóbbiak már nem szétválaszthatóak –, így a néhány napig tartó haldoklására a költő már csupán kívülről tekintett. A nagy feladaton, azon, hogy beteljesítse a küldetését, ekkorra már túl van, kitette a pontot.

Bitov költő és író, nem irodalomtörténész. Esszesorozatot írt, amelyben a szaggatott ritmikájú, nominális stílusú, verssorokra jellemző jelentéssűrítéssel élő és egyedi interpunkciójú mondataiban a logikai következtetéseket felváltják az asszociációs ugrások. Prózaversszerű szövegében rendre felfüggeszti a linearitást, az ok-okozatiságot. Előfordul, hogy a szövege már-már montázs a Puskin-életműből származó és a költőről a kortársak vagy a szakirodalom által megfogalmazott idézeteknek. A bitovi szövegpoétika titka ezeknek az idézeteknek a sajátos összekapcsolásában, egymásra rímeltetésében és szembesítésében, vagy éppen szim-bólummá emelésében rejlik. Eppen az úgynevezett (összekötő) kapcsok kiválasztása, össze-olvasása és együttlétezése egyéníti a szövegfüzését. Így és ezért olvassa, olvashatja össze az orosz író Nagy Péter haldoklását Puskin haldoklásával és Alekszandr Blok *Tizenkettenjével*. Az orosz kultúra és irodalom súlypontjai ki lettek téve.

Az esszesorozat egy másik fejezetének korábban szintén a *Műhely* folyóirat adott helyet: Bitov, Andrej 2017. Az utolsó szöveg. Ford. Kalavszky Zsófia. In: *Műhely: kulturális folyóirat*, 4., 12–17.

- 1 Igaz, és ezt Jurij Lotman emeli ki, hogy Puskin sok esetben azért sem dolgozta ki egyes különösen ihletett időszakokban szinte folyamatosan ömlő műöleteit, mert szinte azonnal továbblépett egy következőhöz, azaz a kidolgozással már nem törődött, hiszen a gondolatai előrébb jártak. Vö. Lotman, Jurij 1987. *Puskin*. Ford. Gereben Ágnes. Európa Könyvkiadó, Budapest, 335–340.
- 2 BITOV, Andrej 2018. Az érzékeny udvaronc tőre. In: *A szándék: élni. 1836 (Emlékezés Puskinra) (1980–84)*. Ford. KALAVSZKY Zsófia, kézirat, Budapest
- 3 Puskin fiatal kora óta szimbolikus jelentőséget tulajdonított bizonyos évszámoknak, dátumoknak. A szövegeiben (és az életében is) számos alkalommal plusz jelentéssel töltődnek meg a számok, dátumok, kártyalapok. Legelső líceumi verseit például számkombinációkból kirakott álneveken jelentette meg. Erről bővebben lásd: KALAVSZKY Zsófia 2019. Az új orosz akadémiai, kritikai Puskin-kiadás Líceumi versek, 1813–1817 című kötetéről: A. C. Пушкин, Лицейские стихотворения, 1813–1817, Том 1. Санкт-Петербург, «Наука», 1999. (A. C. Пушкин, Полное собрание сочинений в 20-ти томах, Санкт-Петербург, «Наука», 1999–). In: *Reciti.hu*, 2019, <http://reciti.hu/2019/5238> (a letöltés ideje: 2020. 09. 04).

Az élet mint szöveg (pont)

Puskin,
az utolsó levél
utolsó mondatának
utolsó pontja.

1

„Megfogant bennem az eszme: megírom a történelemnek és Shakespeare költeményének a paródiáját, s nem tudtam a kettős kísértésnek ellenállni, s két délelőtt alatt megírtam ezt az elbeszélő költeményt.¹

Szokásom, hogy az írásaim végén kiírom az évszámot és a napot. A *Nulin gróf* december 13-án és 14-én íródott. – Lehetőségek fura egybeesések.”²

„Szokásom”, írja Puskin, de éppen ezt a feljegyzését nem datálja. Körülbelül az első, elhíresült bolgyinói ősz alkalmával írhatta.³ Puskin jól emlékszik a *Nulin gróf* születésének a körülményeire, amelyekről a megírásakor nem adott hírt. És mintegy öt év múlva másodszor is – ezt ki is hangsúlyozza – datálja a poémáját.

Az életrajzi, történelmi körülmények és a költő alkotásai nem csupán tükrözik egymást, de egymás felé is tartanak – néha helyet is cserélnek, mivel éppen ők válnak az életrajz tényeivé. Kölcsönösen hatnak egymásra, egyenrangúként fonódnak bele a sorsba. Puskinnak mindig akkora győzelmet jelent befejezni egy művet, hogy a győzelem alkalmat kínál neki rá: bírja a sors megpróbáltatásait, és úgy pillantson a sorsra, hogy azt ne megszépítve lássa. A *Borisz Godunov* ellensúlyként szolgál arra, hogy nem volt jelen a Szenátus téren, a *Rézlovas* pedig megengedi neki, hogy az apródegyenruhát könnyedén levethesse.⁴ Számunkra a történelmi esemény már inkább a *Rézlovas*, nem az árvíz...⁵

Ahogy múlik az idő, a dátum úgy telítődik meg egyfajta többletjelentéssel, mint tölcsér a vízzel.

Minden egyes szerzőt, aki befejezett épp egy jelentős (egyelőre csupán neki jelentős) művet, megkísérti, hogy elcsábuljon, és a szöveget – mondjuk – a saját születésnapjára (vagy a szerelméire, vagy az örökösére...) datálja; vagy: azért változtat a időpontra, mert ez vagy az a dátum nem tetszik neki, így eltolja azt egy nappal előre vagy hátra... Ez nem pusztán hiúság vagy bocsánatos bűn, ez egyike a szerzők kevésszámú jogainak. Nem csupán gyengeség... meg kell próbálnunk fűelni, hogy meghalljuk a közelgő idők hangját. Puskitól ez nyilván nem állt távol. Bizonyítani ezt ugyan nehéz, de kutatni, azt lehet.

Az időt nekünk általában a születésnapok és az új évek tagolják, Puskin számára azonban ezek nem voltak fontosak. A leveleiben és a naplóiban is ritkán említi meg őket, ha mégis megteszi, akkor meglehetősen közönnel beszél róluk. „A nénikém [...] egy kosár dinnyét, epret és szamócát küldött nekem, így hát félek, hogy hasmenéssel fogom kezdeni életem viharos 36. évét”;⁶ „Kezdjük az új évet pletykáldással, egészségünkre!”...⁷ Úgy tűnik, csupán a „Meddő, véletlen ajándék...”⁸ datálódik a születésnapjára, itt viszont a vers egésze határozottan a születésnap témája körül forog.

Puskin számára (saját bevallása szerint) a Mennybemenetel napja, az október 19. és a december 14. a fontos dátumok.⁹ És az élete része lesz – különös módon – az ekkor még semmiféle jelentéssel nem bíró január 27.¹⁰

Néhány szöveget azok közül, amelyeket az „október 19.” vagy a „december 14.” dátummal látott el, talán nem is épp ezen a naptári napon fejezett be vagy kezdett el. A későbbiekben túlon túl gyakran fogunk összefutni ezzel a „fura egybeeséssel”. Puskin a fenti dátumokkal jegyzett szövegeinek valószínűleg különös jelentőséget tulajdonított. Ezek a Sors hangsúlyai. (Vagy a történelem paródiája: „Megfogant bennem az eszme: megírom a történelemnek a paródiáját...”)

1826. december 14-én Puskin feljegyzi, hogy – a cárnak a múról megfogalmazott véleménye miatt – eláll a *Borisz Godunov* közlésétől. A cári vélemény példátlan.¹¹

A második szöveg a *Visszaemlékezések Carszkoje Szelóban*, amelyet 1829. december 14-re datál – összekapcsolja magával az 1814-es (liceumi) évet, az első *Visszaemlékezések* megírását, továbbá 1817. október 19-ét és 1825. december 14-ét – mindkét időpont Puskin és Küchelbäcker által vált rimmé (liceumi társak és dekabristák): „Zavaros emlékekkel, / édes vágyakozással telve...”¹²

Az 1830-as év október 19-éje (erre az őszre vonatkozik a „fura egybeesésekről” alkotott elképzelés...). Puskin elégeti a *Jevgenyij Anyegin* Tizedik fejezetét, amelyet a december 14-i eseményeknek szentelt. Ez már egy rituális cselekedet...

Éppen hét évvel a *Godunov* után megint csak december 14-én, de már az 1833-as évben, a naplóban találunk egy feljegyzést a „nagyméltóságú” cenzúrával való kapcsolat újabb fejezetéről, ismét a nyomtatásban való megjelenés elutasítása, ezúttal a *Rézlovasé*, a miklósi bejegyzésekkel összefüggésben, amelyek Puskin előtt nem 14-én, hanem még 11-én váltak ismertté. De pont december 14-én írja le büszkén, sőt, öntudatosan: ez „sok mindent megváltoztat a számomra”.¹³

1836 januárjában, 1835 decemberében Puskin I. I. Golikov *Nagy Péter tettei* című művét jegyezteti. Annak ellenére, hogy egy jegyzet bizonyos mértékig már magán viseli a jegyzetelője írói stílusát, sőt, néhány oldala már-már puskininak tekinthető – amelyekből a *Feljegyzések Nagy Péter történetéhez* című mű stílusáról is képet alkothatunk –, Puskin maga még nem tudott ehhez a szöveghez szerzői szöveggént viszonyulni, még nem tulajdonított neki olyan rangot, mint amelyet egy befejezett művének tulajdonított volna – ez még csak munkaanyag, amelyet nem szükséges úgy datálni, mint egy szerzői művet.¹⁵ Puskin följegyzi a munka kezdetét, datálja az első füzetet, majd a harmadikat, aztán viszont elfelejti a dátumokat kirakni – csupán az utolsónál teszi ki újra, és ez megint december 14. Ezen a napon épp a Péter életéről szóló utolsó oldalt jegyzeteli, Péter utolsó évét, annak is az utolsó januárját... Am ez

nem más, mint az utolsó puskinai év kezdete is egyben. „(Január) 27-én – írja Alekszandr Szergejevics 1835. december 14–15-én – Péter papírt és tollat kért, felírt néhány olvashatatlan szót, csak annyi kivehető belőle, hogy »adatok át mindent«... s kihullott kezéből a toll.”¹⁶ „Péter már nem nyögött, nem is lélegzett többé, január 28-án reggel hat órakor Katalin cárné karjában halt meg.”¹⁷

2

Puskin kapcsolata Péterrel hatalmas téma, amely folyamatosan izgatja a kutatókat, de amely a maga teljességében még mindig föltáratlan. Puskin (személyes) viszonya Péterrel még kevésbé ismert. Miközben ez a kapcsolat nemcsak hogy létezett, de kétségtelenül hatott is Puskin fejlődésére, különösen 1825 után. Puskinnak voltak elődei és idősebb író társai is, de nem volt egyetlen olyan személy sem, aki akkor Oroszországban magára tudta volna venni a tutor, a tanító, a bálvány tényleges szerepét. Puskin mint viszonyítási pont, mint nagyság, mint zseni az első pillanattól fogva egyedül találja magát. Byron... A *Cigányok*¹⁸ után Puskin képtelen palástolni az ingerültségét, amikor a kortársak kitarotán igyekeznek őt a „byroni” hagyományon belül értelmezni. Két másik alkotó köti le a figyelmét: Shakespeare és Goethe (az utóbbi jóval kisebb mértékben). Alapvetően nekik szenteli az 1825-ös év munkáit. „Bravó, Puskin, bravó, te bitang!”¹⁹ – ebben az elragadtatásban, amelyet a *Borisz Godunov* befejezése után érzett, benne van az is, hogy shakespeare-i magasságokba lépett. A *Jelenet a Faustból* könnyed repülés – nem annyira Goethén át, nem annyira Goethe felett, mint inkább Goethe mellett. És végül a *Nulin gróf*, nem egészen egy hónappal a *Borisz Godunov* után, már Shakespeare-paródia – egy tiszta, megkönnyebbült sóhaj, megszabadulás a bálványtól. Puskin az orosz irodalomban immár a világirodalom útjára lépett. Ekkor Puskin nemcsak már Puskin, hanem már csak Puskin. Irodalmi szerepe történelmi szereppé női ki magát. És jobban foglalkoztatni kezdi őt Péter, mint Byron és Shakespeare.²⁰

Nem állíthatjuk, hogy valóban így is gondolta: Péter és én, én és Péter... Már jóval Puskin előtt fölvetették ezt, méghozzá sokan. Ez a gondolat benne volt a levegőben és gyökeret vert. Sokakat foglalkoztatott. *Közös* gondolat volt. A korszak gondolata.

Baratinszkij²¹ ez idő tájt írta Puskinnak, a száműzetésbe:

„Emeld fel az orosz költészetet a többi nép költészetéhez képest arra a szintre, amelyre Nagy Péter emelte Oroszországot a többi államhoz képest. Amit ő egymaga tett meg, tedd meg te is, egymagad.”²²

És Besztuzsev is a száműzetésbe írt neki:

„Bizonyítékként erre egy példát hozok: mi lehet költőibb Péternél? És ki írt hozzá hasonlóan?”²³

Zsukovszkij egyre-másra bökdösi:

„Te arra lettél teremtve, hogy istenséggé váljál – csak előre.”²⁴

„Minderre, ami veled történt, és amit te saját magadnak okoztál, egy válaszom van: a KÖLTÉSZET. Te nem tehetséges vagy, hanem zseni.”²⁵

És így tovább, sokszor. És bár Zsukovszkij Puskinnak Péterről nem ír (az állandó „pedagógiai” megfontolásai miatt), Vjazemszkijnek²⁶ ezt írja Puskin jövőjéről ábrándozva (1826. december 26-án):

„Nincs annál szentebb hivatás, mint írónak lenni a mai értelemben. Kivált Oroszország számára. Nálunk a zseni író többet tudna tenni, mint Nagy Péter.”

Puskinnak: „Írd a *Godunov*odat és még sok hasonlót: ezek megnyitják neked a szabadság kapuit.”²⁷

1825-ben Puskin először olvas bele I. I. Golikov *Péter tettei* című művébe.

Az elkövetkező tíz évet szó szerint Péternek szenteli, megalkotva így az életműve jelentős részét: az első hosszabb prózai műve, bár befejezetlen marad, a *Nagy Péter szerecsene* (a puskinai próza Péterrel kezdődik...), a *Poltava*, a *Stanzák*, a *Rézlovás*, a *Nagy Péter lakomája*...²⁸ És végül a szüntelen munka a jövőbeni *Nagy Péter történetén*, amelyet csak a halál szakít meg.

Puskin büszkélkedett a dédapjával, a „szerecsennel”, aki Nagy Péter keresztfia volt – a költő pedig így módon rokonította magát Péterrel. A sétapálcája fejébe bepíttette Péter zubbonyának egy gombját...²⁹

1835. november 14-én, mikor megnyitja utolsó jegyzetfüzetét, Puskin feljegyzi:

„1724. Péter az ünnepek alatt foglalkozni kezdett Feofánnal és az egyházi intézményekkel...”³⁰

Péter ukázt adott ki, hogy a férfi kolostorokból katonai ispotályok legyenek, a szerzetesekből kórházi felügyelők, a szerzetesnőkből pedig...

Ukáz a házasság szabadságáról. A szülőknek esküt kellett tenniük, hogy a gyerekeiket nem kényszerítik [...]

A házasságon kívül születetteket művésznek kell taníttatni [...]

A beosztottnak a szolgálati felettesére való panaszairól.

A szidásért, kiabálásért stb. büntetés (az adott helyen) [...]

Péter a Tudományos Akadémia tervével kezdett foglalkozni – és erről levelezett Leibnizzel, Voltaire-rel, Fontenelle-lel [...]

A Kunstkamera látogatóinak a megvendéglésére 400 rubelt különített el Schumacher, a könyvtáros számára. [...]

Péter, miután számtalan további ukázt kiadott, februárban elindult az Olonyeci vizekhez gyógyíttatni magát...³¹

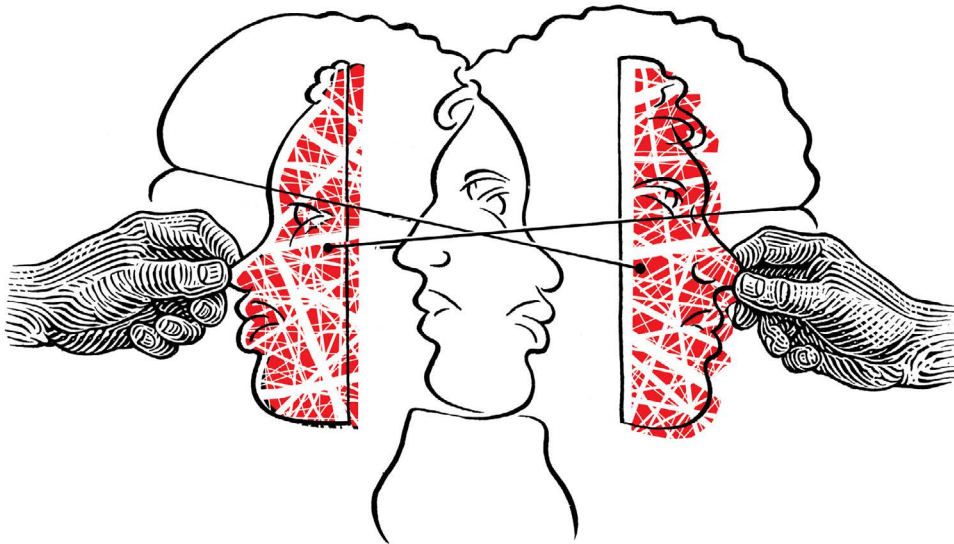
Puskin maga is fölsejlik a jegyzetek lapjai mögött – az érdeklődése és az elégedettsége révén. Az állami gondoskodás konkrétsága és elevensége lenyűgözi Puskit a maga Péterében. Hirtelen felvillanó, asszociációs szikra annak az embernek minden sora mögött, aki 110 évvel később él – az embernek, aki siet gyűjteni, hogy megírhasa mindezt később. Ennek ellenére a kortárs asszociációja néha betör a szövegbe:

„Avramov a sahnál volt Ardevilben. A tömeg meg akarta lincselni, de szerencsésebb volt Gribojedov-nál. Lövöldözni kezdett, és egy üveg borral elfojtotta az egész ügyet [...].

Péter november 5. [...]”³²

Puskin 1836. november 5-én kihívja párbajra d'Anthèst ama névtelen levél miatt, amely őt a *Felszarvazottak Rendjének* történetírójává avatta – november 5-én már várja a választ és a sorsának a *megoldását*. Ekkor lép be Zsukovszkij a maga – mint mindig – őszinte és hálátlan szerepével, hogy Puskin sorsa körül mindent elrendezzen. E pillanattól a tragikus végig Zsukovszkij a levelezésében akaratlanul is Puskin párbajának fő „történetírójává” válik – a történet csaknem három hónapra nyúlt. Olvassuk tovább Puskin 1835. december 14-től írt jegyzetét Péter utolsó napjairól – de most úgy, hogy párhuzamosan hozzáolvassuk Zsukovszkij „jegyzetét” is Puskin utolsó napjairól...

Zsukovszkij szövege (1836. november 4–5. – 1837. január 29.)	Puskin szövege 1835. január 14–15. (1724. november 5. – 1725. január 28.)
<p>(A párbajkihívással kapcsolatban november 5-én): „Még nem adtam választ az idős Heeckerennek, azt mondtam [...], hogy nem találtak téged otthon [...]. Azaz van még lehetőség mindent leállítani. Döntsd el [...]. De az Isten szerelmére, gondold meg magad. Add meg nekem azt a boldogságot, hogy megszabadítsalak egy esztelen gonoszattól, a feleségedet pedig a teljes besározástól. Te tegnap, úgy emlékszem, említetted a titkosrendőrséget, mintha félnél, hogy bele akarják az ügyedbe keverni az államot [...]. Ő [Heeckeren – A. B.] kétségbe van esve... azt mondta: »Guillotine-ra ítélték, megbocsátásért folyamodom, ha ezt nem kapom meg, vérpadra kell lépnem...« Ime, körülbelül ezt mondtad három napja, mikor már a kezeden volt a levél: »[...] egy hét múlva majd értesül róla, hogy fognak beszélni egy, a maga nemében egyedülálló bosszúról; teljes, tökéletes bosszú lesz...« (Január 27-ről) »a kiválasztott helyen kis tisztást kellett taposni a hóban.«³³ [...] Puskin egy hóbuckára ült, s mély közönnyel szemlélte a baljós előkészületeket.³⁴ [...] Puskin a bal kezére támaszkodva fekvé célzott, és lőtt, és Heeckeren elesett [...]. Puskin, látván, hogy összeesett, levegőbe hajtotta a pisztolyát, s elkiáltotta magát: »Bravó!«³⁵ „Mit csinál a feleségem? – kérdezte ő egyszer csak Szpasszkijtól – Szegényke, ártatlanul szenved. A társaság darabokra fogja szagatni!”³⁶ „... egy szóval sem említette a párbajt. Csupán egyszer, amikor Danzasz szöbba hozta Heeckerent, akkor mondta: »Ne álljatok bosszút értem! Mindent megbocsátottam.«³⁷ „28-án reggel, amikor a városban elterjedt a hír, hogy Puskin haldoklik, az előszoba tele lett vendégekkel... különböző rendű és rangú ismerősök és ismeretlenek... A közős, nemzeti gyász megindító érzése fejeződött ki ebben a spontán, senki által nem szervezett vonulásban. A látogatók száma végül akkorára nőtt...³⁸ „Szegény felesége fogadta őt az előszobában, s eszméletét veszítve esett össze.”³⁹ „Ne ébresszenek túlzott reményt benne [...], ne leplezzék előtte, miről van szó; a feleségem nem képmutató.” „A hercegnő⁴⁰ Puskin feleségével volt, akinek állapotát nem lehet leírni: mint egy kísértet, néha be-belopakodott a szalonba, ahol férje haldoklott.⁴¹ [...] Teljesen kimerülve fektült a szalonban, fejével az ajtó felé, csak ez választotta el férje ágyától.”⁴² „Amikor reggel felé kegyetlen szenvedései véget értek [...]: »A feleséget! Hívjátok ide a feleséget!« A búcsúnak ezt a percét nem tudom leírni.”⁴³ „Majd magához kéréte a gyerekeit; a gyerekek aludtak, félálomban voltak, amikor behozták és eléje vezették őket. Némán végigpillantott mindegyikén, megsimogatta a fejük, keresztet vetett rájuk, majd egy kézmozdulattal elküldte őket.”⁴⁴ „»Mindent a feleségre és a gyerekeimre!«... (I. T. Szpasszkij)⁴⁵ „Megkérdezték tőle, akar-e győzni és áldozni. Szívesen beleegyezett, s megparancsolta, hogy reggelre hívjanak papot.”⁴⁶ „Kezét nyújtotta Dalnak, megszorította, s így szólt: »No, emelj fél, menjünk, feljebb, egyre feljebb... no, menjünk!« Aztán magához térve ezt mondta: »Azt álmodtam, hogy ezeken a könyveken és polcokon felrepülök veled, fel a magasba... s beleszédült a fejem.« Nem sokkal később ismét, anélkül hogy szemét felnyitotta volna, Dal kezét kereste, magához húzta, s így szólt: »No, menjünk, kérem, igen, együtt.« [...], az arca felderült, s így szólt: »Az élet véget ért!« [...]. »Véget ért az élet!« ismételte meg tagoltan s határozottan.”⁴⁷ „Figyelmesen néztem, vártam az utolsó sóhajt, de nem vettem észre.”⁴⁸ „Nem mondom el, mi történt bánatos feleségével.”⁴⁹</p>	<p>November 5. (A hajó megmentésének a története...): Péter a saját jachtján érkezett P. B.-be. [...] Péter a segítségükre egy vitorlást küldött. [...] Péter bosszankodott, türelmetlen volt – és maga utazott oda... Péter kiugrott, derekáig a vízbe merült, és a saját kezével segített húzni a hajót. [...] Egész éjszaka nem aludt – és visszafordult P. B.-be. [...] Ezzel egy időben Mons de la Croix kamarást és a Balk nevű nővérét kivégeztette. Monst lefejeztette, a nővérét megkorbácsolta. [...] A császárné, aki korábban titkos kapcsolatban volt Monsszal, nem mert érte közbenjárni, a nővéréért esdedezett. Péter engszelhetetlen volt. [...] Igazolta-e magát Katalin a felbőszült házastársa előtt? Leginkább a féltékenység és a gyanú gyötörte Pétert.⁵⁰ Elkocsikázott a feleségével a vérpad előtt, amelyen a szerencsétlen feje látszódott. Nem beszélt vele, nem léphetett a színe elé. Egyetlen alkalommal, csak a kedvenc lányának, Jelizavétának a kérésére egyezett bele, hogy együtt ebédeljen azzal, aki húsz éven keresztül elválaszthatatlan barátja volt. 26-án reggel a cár megparancsolta, hogy a kényszermunkára ítélteteket bocsássák szabadon [...].⁵¹ 27-én bocsánatot nyertek az udvartól távol maradó nemesek, kegyelmet kaptak a halálra ítélt bűnösök [...], hogy imádkozzanak.⁵² 25-én [...] a templomok nyitva álltak: a haldokló felgyógyulásáért imádkoztak bennük, a nép a palota előtt tolongott.⁵³ Katalin hol zokogott, hol sóhajtozott, hol meg elájult; nem mozdult el Péter betegágyától, aludni sem ment, csak Péter parancsára. [...] A jelenlévők búcsúzni kezdtek tőle. Néma tekintettel üdvözölte őket, aztán erejét megfeszítve ennyit mondott: „majd utána”. Valamennyien elhagyták a szobát, utójára engedelmesskedvén a cár akaratának.⁵⁴ A cárkisasszonyokat Péter nem bocsátotta maga elé. Úgy látszik, halálában megbékélt bűnös asszonyával.⁵⁵ Ekkor Péter papírt és tollat kért, felírt néhány olvashatatlan szót, csak annyi kivehető belőle, hogy „adja-tok át mindent”... s kihullott kezéből a toll. Magához hívatta Annát, hogy diktáljon neki... A cárkisasszony bement hozzá, de ő már nem tudott beszélni.⁵⁶ „Ez az egy ad nyihülést, ez az egy ad vigaszt.” [...] Péter néhányszor elismételte: „Hiszem és bízom benne”. [...] „Hiszem, uram, és vallom, hiszem, uram, győzd le hitetlenségemet”. „Ennyit mondott (így mondja egy szemtanú feljegyzése), s orcáján békés derű áradt el, majd elhallgatott...”⁵⁷ Péter már nem nyögött, nem is lélegzett többé, január 28-án reggel hat órakor Katalin cárné karjában halt meg.⁵⁸</p>

Nehéz bármi biztosat mondani ezekről a párhuzamokról – azon kívül, hogy „egyes gondolatokat előhívnak”. Az egyedüli tény, amely érvényt szerez ennek az összevetésnek, nem más, mint a szövegek – amelyeket különböző emberek írtak különböző emberekről – bizonyítást nem igénylő, abszolút függetlensége. Amennyiben ezek a szövegek nem tudtak egymásról, akkor egymásról csak a haldoklók tudhattak, vagyis az egyik a másiktól, sokat és pontosan. Bármekkorák voltak is Puskin fájdalmai, a tudata tiszta maradt, a szó legnemesebb értelemben. Nem beszélt többet ilyen-olyan irodalmi feladatairól, ugyanakkor gondolt arra, amire nem maradt ideje („Azt írtam volna...”). Legfőbb befejezetlen munkája a *Péter története*. Még január 27-ének reggelén is azon dolgozott. Január 28-án meghalt Péter, január 28-án haldoklik Puskin... Ez a párhuzam nem jelent túl sokat, és kötve hiszem, hogy Puskin jelentéssel tudta volna megtölteni. Am az 1835. december 14-i jegyzet megvolt.

Puskin több szempontból ki- és feljavította. Ez világosan látszik.

4

„...Őn lenézéssel kezeli, és végletes cinizmussal mutatja be őt. Senki sem merészelt fellépni saját hazájának becsületéért, a jölelkű és becsületes Diuly's párbajkihívása pedig, ha akkor híret vették volna, nemcsak hogy nem szűnő kacagást gerjesztett volna a báró filozófiai szalonjaiban... és M-mel..., de az utódok ódon termeiben is... Szánalmas század! Szánalmas nép!”⁵⁹

A heeckereni történetet Puskinnak nem sikerült parodizálnia. Ahogy nem sikerült neki az sem, hogy leiratkozzon a Sors listájáról.

Maradt továbbra is a párbaj.

És az – megtörtént.

A párbajt úgy ismerjük mi, mindannyian, mint a kedvenc operánk librettóját. Minden eszerint történt – különben nem stimmelne a dallam. Ha Puskin nem sebesül meg... megöli d'Anthès-t? Ezt paródiával nem lehetett megoldani. A párbaj feltételei nem engedték meg, hogy a lövést mindkét elvéltsék. A későbbiekben Puskin a havon fekvő ellenfelét, „brávo!”... ki intézte úgy, hogy a golyójának pont útját állja d'Anthès gombja?⁶⁰ Férfi és harcos, ez maga Puskin, aki maradéktalanul testet öltött: hiányzott belőle mindenféle ernyedtség, a támadással sem késlekedett. Amde ő nem gyilkos. A fejlemény, amelyet se előre látni, se megjátszani nem lehet. A „Puskin” név megőrződik, az élő Puskin áldozattá válik. A jól járt örökösök szolgálatkészsége felől kérdezzük: milyen Puskinunk maradt volna fenn, ha a sors ugyanazzal válaszolt volna d'Anthèsnek, mint Puskinnak?

Puskin a hóban fekvő *ugyanazzal* válaszolt.

A sors – az élet és a szöveg egysége –, amellyel annyit foglalkozott Puskin, amely egész életében annyira lefoglalta őt, bevégeztetett. Az erőfeszítésére korona került. Sikerült. És íme, itt van nekünk az a Puskin, akit az életrajzával együtt már nem csupán üres kíváncsiságból vizsgálunk: a Liceummal, Natalja Nyikolajevnával, Benkendorffal... ő az EGYETLEN Puskin.

Ennek a párbajnak nincsenek változatai. Íme, megpillantották őt Danzasszal a rakparton... megriadtak... utána eredtek a Csomaja recskához, megragadták... botrány, és még nagyobb farce...⁶¹

Ha d'Anthès elvétí, mit tegyen Puskin?

Vagy d'Anthès nem megsebzí, hanem ott helyben megöli... Szegény Natalja Nyikolajevna! Hogyan bánnánk mi most vele!... Nem kételkednénk az ártatlanságában. Kötve hiszem, hogy Puskin hálás lenne nekünk ezért. Am ő már minket se tudna párbajra hívni...

Változatok nincsenek. Minden hamissá válik, tekergőzik, a perspektíva torzul – görbe tükör, lerövidített lábcskák, a korai filmkészítéssel felgyorsított, ügyetlen mozdulatok, papírbabák, rajzfilm... Ez nehéz, zihálással teli és komolytalan – mint a mai nap. Ez nem Puskin.

Íme, minden ugyanaz, csak nincs a d'Anthès megmentő gomb... Ugyanaz a Puskin – és mégsem az. Ez a Puskin nem a miénk. A teljes életének és elvégzett munkájának az erőfeszítése, amelynek páratlansága az összes sorában és gesztusában megjelenik, egyre kevésbé lesz különleges a számunkra, amennyire egyedül nekünk a MI Puskinunk, mivel ő EGÉSZ, mivel ő TELJES.

Az élet és a szöveg egysége bármely pontjában felfedezhető, és bármikor Sorssá válhat: nyúl, egyenruha, d'Anthès... De ezt a sort úgy, hogy már ne lehessen helyreállítani, csak a végén lehetett megzavarni. Ha a szöveg lezárt, akkor lezárt. Nem tudsz hozzáírni. Csak a pont nem torzíttja el. Azt kiteszik. Golyó. Gomb. Ez a Sors.

Ennek a párbajnak nincsenek változatai – nem csupán azért, mert annak, ami VAN, soha nincsenek. Még a hős sorsával együttérző Mindenható sem választhat a költő és az ember között. Az ember nem számít.

Csupán egyetlen változat van, egyetlen lehetőség, hogy ez a párbaj szerencsés véget érjen: ha Puskin nem kap halálos sebet.

Fizikailag Puskin nem egyszerűen ugyanolyan, mint bárki más – bár még az is lehet, hogy ő éppen hogy több mint bármelyik ember: neki ugyanannyira fáj, ő ugyanannyira nem akar meghalni... de az orvosok nem szünő faggatása közben őt csak ez nyugtalanítja: halálos-e a sebt?

Őt nem csupán ez nyugtalanítja, lehet, hogy már a kezdetektől, éppen, hogy nem ez. Hiszen a választás még mindig nincs lezárva! Továbbra is ugyanaz a feladata, hogy a költészetet és az életet összekapcsolja – még meg tudja csinálni, vagy már nem? Ezért hálás (nem túl látványosan...) az orvosoknak az őszinte válaszáért, a profi halála a profinak, férfias válasz az orvosok férfias gesztusára.

Végül, e pillanattól fogva minden végletesen tiszta lett. Ha nem lettek volna a szörnyű, fizikai fájdalmai, akkor már-már megkönnyebbülést érzett volna, amelyet a párbaj reggelén is érzett: eldöntetett – vidám!

A szöveg és az élet egybefolyt. Keresztződtek. Pont.

Maga az élete vált szöveggé.

Igen, hihetünk a megrendült A. I. Turgenyev és Zsukovszkij⁶² abszolút hallásának és a híresen „jól fülelő” Dalének – ő pontosabb a sztenográfnál vagy a magnónál: a haldokló Puskin szavai – az ő szavai.⁶³

Puskin már nem ír meg semmit. A szavait csak kiejteni lehet. Senkit nem tudsz kimódolt viselkedésen rajtakapni a halála előtt, nem csupán Puskin nem. Puskin biztos, hogy nem.

„Úgy viselte a fájdalmait, hogy – szemtől szembe látva a halálát – életem során először láttam azt, a szenvedést hétköznapi bűnnek, és egyáltalán nem találtam szörnyűnek” (Pletnyov).⁶⁴

Zsukovszkij Arendt doktor szavait idézi, aki mindenki közül a legpontosabban tudta felmérni, Puskin micsoda fájdalmakat él át.⁶⁵ „Harminc ütközetben vettem részt, sok haldoklót láttam, de kevés volt hozzá hasonló.”⁶⁶

Barante: „Mint az oroszok '12-ben...” („aki mellettünk ment el meghalni”)⁶⁷

Dal azt tanácsolja: „Ne szégyelld a fájdalmat, nyögi, neked lesz könnyebb.” – „Nem – felelte akadozva – nem... nem szabad... nyögni... feleségem... meghallja... Nevetséges lenne... ha ez... a csekélység... legyűr... nem akarom.”⁶⁸

Nevetséges... csekélység... engem... legyűr...

Arendt, akit lenyűgözött Puskin férfias viselkedése, hiszen volt mivel összehasonlítani azt, nem tudta elképzelni, hogy a költő hogyan tudott ilyen kiegyensúlyozott maradni. A legnagyobb ballaszt már ki lett dobva. Az emelkedésnek vége, a keresztet behozták. Az élet és a szöveg kettős súlya nem volt többé. Puskin haldokolva már nem pusztán az élethez tartozott. Először az életben.

A hőstettnek vége. Az élet utolsó cselekedete maradt hátra – méltósággal meghalni. Ez összevethetetlen a korábbi súllyal. Nevetséges... csekélység...

ENGEM... Puskin.

Ha AZ nem győzte le őt, akkor ez... „Nevetséges...”

„Nem annyira a fájdalom kínozta – írja Zsukovszkij –, mint inkább a végtelen bánat. »Ó, minő bánat... kiáltott fel időnként fejéhez kapva. – Belesajdul a szív!«⁶⁹

Mi volt ez a bánat? Miről való emlékezés? És minek az előérzete? Titok.

De minden kimondott szava – a végső *pontosággal*:

„Közeleg a halál”.⁷⁰

„Nem maradhatok életben, meghalok. Úgy látszik, így kell lennie.”⁷¹

„Sokáig kell még így kínlódnom?... Kérem, gyorsabban!”⁷²

„...mond meg a feleségemnek, hogy hála istennek, minden jól megy...”⁷³

„Azt gondolom, hogy tényleg vágyom (meghalni).”

„Semmi, hála istennek, minden rendben”.

És a szavak, a legfőbb pontoságúak:

„Vége az életnek! Az életnek vége”.

Erről nem lehet írni. Itt nem lehet mellébeszélni, és nem tudsz semmit pontosítani. Ki tudta kitenni ezt az ennyire pontos pontot MINDENNEK a végén? Kevés azt mondani, hogy zseni, azt kell mondani: Puskin.

Nem kisebb Péternél... Ilyen kapcsolata egy költőnek a nagy círral a későbbi világirodalom-ban csak Oroszországban lehetséges. Mire nem cserélte le Puskin a lehetőségeit csak azért, hogy a Sorsot előnyben részesítse, miközben az életét száműzetésekkel, cárokkal, adósságokkal, Harmadik ügyosztállyal, cenzúrával, a külföldre utazás tiltásával, apróságaival, a barátai halálával és a publikum értetlenségével élte végig?... A lehetséges világhírre nem cserélte le a maga világirodalmi jelentőségét (pedig elviékben mintha Európában lett volna...), amelyet Oroszországban, Oroszország útján ért el – ezt a (bizonyos értelemben) *trónt*. A „világhír” őt nem tévesztette

meg... Erről tanúskodik befejezetlen cikke, a *Milton Elveszett paradicsomáról Chateaubriand fordításában*, amely a *Jeanne D'Arc* egyik utolsó előzménye. „Minden nagy, külföldi író közül Milton volt a legszerencsétlenebb Franciaországban” – írja Puskin, majd rátámad V. Hugóra és A. Vigny-re, amiért Miltont *bohócnak* állították be. (A bohóc a kései Puskin egyik kulcsszava.)

„Persze nagyot is tévedhetünk, de ha ez nem így lett volna, [mármint, hogy Milton szerencsétlenül érezte magát Franciaországban – K. Zs.] akkor Milton, miközben Párizson keresztül utazott, nem kezdte volna kényeskedően előadva magát, hol *becsukva*, hol *a plafonra szegezve a szemét*, mint egy harmadrendű firkász⁷⁴ egy utcanő házában a társaságot versolvasással szórakoztatni, olyan versekkel, amelyek nyelvén senki a jelenlévők közül nem értett. Beszélgetései De Thouval, Corneille-jel, Descartes-tal nem lettek volna ócska és kimódolt fecsegések; a társaságban pedig megadott volna neki az őt megillető, szerény szerep, amely a nemes és jól nevelt, fiatal férfi szerepe.”

Majd egy figyelemreméltó bekezdés a fordítás lehetőségeiről:

„Amennyiben az orosz nyelv – amely a szófordulataiban és eszközeiben annyira hajlékony és erős, annyira változatosan és könnyedén alkalmazkodik más nyelvekhez – nem alkalmas a szó szerinti fordításra, és nem alkalmas rá, hogy a jelentést szóról szóra adja vissza, akkor a francia nyelv – amely annyira óvatos a szokásaiban, annyira elfogult a saját hagyományaival és annyira ellenséges más nyelvekkel szemben, még a vele egy nyelvcsaládban lévőekkel is – miként jut ugyanerre az eredményre, különösen Milton nyelvével való harcában, annak a költőnek a nyelvével, akinek a nyelve egyszerre választékos és köznyelvi, sötét, homályos, kifejező, öntörvényű és az érthetlenségig bátor?”

Sok minden, amit Puskin Miltonról mond, önjellemzés (még ha távoli is), amelyet a cikkében úgy ír tovább, hogy Hugót Chateaubriand-nal állítja szembe:

„... öregségére Chateaubriand azért fordította le Miltont, hogy meglegyen a *betevő falatja* [...]. Ha egy kicsit is illegette volna magát, részszülhetett volna az új kormányzat bőkezű kegyéből, hatalomhoz, címekhez, gazdagsághoz juthatott volna. Chateaubriand ezekkel szemben a tisztas szegénységet választotta [...]. Chateaubriand belép a könyvesboltba az eladó kéziratokkal, de a becsülete nem eladó [...], a kritika szigorú lehet [...] a hiányosságokkal – annyira, amennyire neki tetszik [...]: de a kétségtelenül gyönyörű megoldásai, oldalai, amelyek méltóak egy nagy író legjobb időszakához, megmentik a könyvét az olvasók előítéletével szemben [...]. Sok őszinteség, sok szívből jövő ékesszólás, sok naivitás (néha gyerekes, néha izgalmas) rejlik ezekben a részletekben [...], ezek jelentik a *Tanulmány*⁷⁵ legőszintébb erőnyeit.”⁷⁶

A tapasztalat valódi méltóságát őrzik Puskin utolsó (*Az emlékmű* utáni) szövegei. A *személyes* tapasztalat korábban nem mutatkozott meg a műveiben ilyen őszintén. Ezek az ő *vallomásai*. Mindezeket kimondja majd szinte végakaratként, *utolsó* szóként is.

Hogy valóban „Péter halálának” fényében haldoklott-e, az nem igazán számít. Egyedül az számít, hogy Puskin emberként úgy halt meg, mint egy cár.

Uralkodása alatt, ha nem is a *Rézlovas*, de a Sándor-oszlop fölé emelkedett.

5

Nem sokkal a végzetes esemény előtt Puskin azt mesélte valakinek: az élete minden fontosabb eseménye a Mennybemenetel napjához kötődik. Volt még egy olyan terve is, hogy e napnak a tiszteletére Mihajlovszkójában templomot fog emeltetni. Úgy vélte, ezek az egybeesések nem történhettek meg véletlenül.

Puskin a Mennybemenetel napján született, a Mennybemenetel templomában házasodott, az eljegyzése és az elsőszülött Mása lányának a születése is erre a napra esett, az utolsó, Natalja születése egy picivel ugyan korábbra, ám Puskin a Mennybemenetel napján látta őt meg először, miután visszatért Pszkóvból... a száműzetés helyére való megérkezése 1820-ban és 1826-ban, a kéréme a száműzetés megszüntetéséről (amely végre meghallgattatott)... a *Cigányok* megjelenése... Erzerumba való szökése... De láthatólag ezekre a napokra olyan mély, belső események is estek, amelyeknek Puskin nagy jelentőséget tulajdonított, ám amelyeket nem tudunk pontosan föltámi.

A halála a tavaszi napoknál jóval korábban következett be.

Ám háromnegyed órával a halála előtt valamiféle emelkedőt lát, egy meredélyt, a szentek életéből ismerős „létrát”...

Dalt hívja:

„No, emelj fel, menjünk, feljebb, egyre feljebb... no, menjünk!”

„Az t álmodtam, hogy ezeken a könyveken és polcokon felrepülök veled, fel a magasba... s beleszédült a fejem.”⁷⁷

„Ki vagy?”

„Valahogy nem ismertelek fel.”

„No, menjünk, kérem, igen, együtt.”⁷⁸

„Az élet véget ért!”

„Véget ért az élet.”

De ez még nem a vég volt...

„Figyelmesen néztem, vártam az utolsó sóhaj, de nem vettem észre. [...] Ily csöndben, ily titokban távozott a lelke.”⁷⁹

A továbbiakban következik egy megdöbbentő oldal a költő arcának a leírásáról.⁸⁰

Zsukovszkij egyedül marad vele.

„a kezeit [...], amelyeket mintha leengedve pihentetett volna a nehéz munka után”⁸¹

„Az arcát vizsgálva egyre csak szerettem volna megkérdezni tőle: »Mit látsz barátom?«”⁸²
 „Soha nem láttam arcán ily mélységes, nagyszerű, fenséges gondolatot. Ez a gondolat persze korábban is felszínre tört. De ily nyíltan csupán akkor mutatkozott meg, amikor a halál érintése minden földit leválasztott róla. Ilyen volt a mi Puskinunk halála.”⁸³
 Zsukovszkij levelének – melyet a barát a költő apjának írt – ez a részlete, amely pontos, prózai formába öntött mása Zsukovszkij Puskin halálára írt, ismert versének – a leggyengédebb költői válasz Puskin halálára:

Mozdulatlanul feküdt, mint a kemény munka után,
 Karjait leengedte...

Puskin halála után e pillanat, amelyet Zsukovszkij ilyen pontosan „lerajzol”, nyomban a Halhatatlanságba kerül át.

Rejtélyes okokból a holttestet áthelyezik, amit nem igazán indokoltak a Harmadik Ügyosztály félelmei, és megkezdődik a muzealizáció...

A. I. Turgenyev, aki elkíséri Puskin holttestét, ezt írja a naplójába:

„Február 6. Egy marék földet hajítottam a sírba; néhány könnycseppet ejtettem [...], és visszatermetm Trigorcszkójéba. Itt felajánlották, hogy utazzam Mihajlovszkójéba [...]. Az úton a kedves Marija Ivanovna mesélt nekem Puskin falusi életéről...”⁸⁴

Épphogy csak elsimították Puskin sírján a földet – és megtörtént az első kirándulás az „emlékhelyeken” –, a sír máris a megnyíló Puskin-emlékház és -birtok esszenciája lett.

Puskin nem hagyott hátra búcsúverset. Ezt Lermontov pótolta, és e versével elindította a maga költői Sorsát. Ő nem tudhatott a puskini *Emlékműről*, ezért emelt Puskinnak egy sajátot... Lermontov számára lezárult az a korszak, amelyben a művei – bármennyire ihletetlen íródtak is – a mester műveinek iskolás átíratái voltak (1837-ig a legtöbb poémája ilyen). A lermontovi *A költő halálára* az elsíratott költő reminiscenciáiból épül fel (a *Jevgenyij Anyegin* Hatodik fejezetéből, az *André Chénier*-ből...) – hogy erről meggyőződünk, elegendő csupán hevenyészve átolvasnunk a Hatodik fejezetet és *A költő halálát*. „Hidegvérrel – egyenlően”, „Meghalt!”, „elhervadt” – Lermontov maga irányít minket Lenszkijhez, akit ő „oly csodálatos erővel énekel meg”, de épp az ilyen egyenes átvételek miatt telítődik meg Lermontov verse váratlanul önálló költői erővel. Puskin *Emlékműje* – amelyet az utókor (nem lévén ilyen szövege) fokról fokra „végrendelkező” versként kezdett értelmezni – és Lermontov verse, *A költő halálára* hasonlóan épülnek fel. Mindkettő Alekszandr Szergejevics korábbi verseiből és motívumaiból építkezik, ám amíg a puskini vers lévén „önmagáról” szól, ekképp is áll össze – megmarad így, „blokkokból” összevarrva, addig a lermontovit kisimítja a nagyság érzete, az újonnan született zseni energiája. A verset az az érzés lobbantja lángra, amelyet csak egy másik emberrel kapcsolatban lehet kifejezni, magaddal kapcsolatban nem.

A társadalom atmoszférájában megszületik Lermontov, hogy meteoriként hamvadjon el annak sűrűbb rétegeiben. Gogol már nem tud kinek írni: „Engem ért a legnagyobb veszteség. [...] Mire fel az én munkám? Mit ér most már az én életem?”⁸⁵

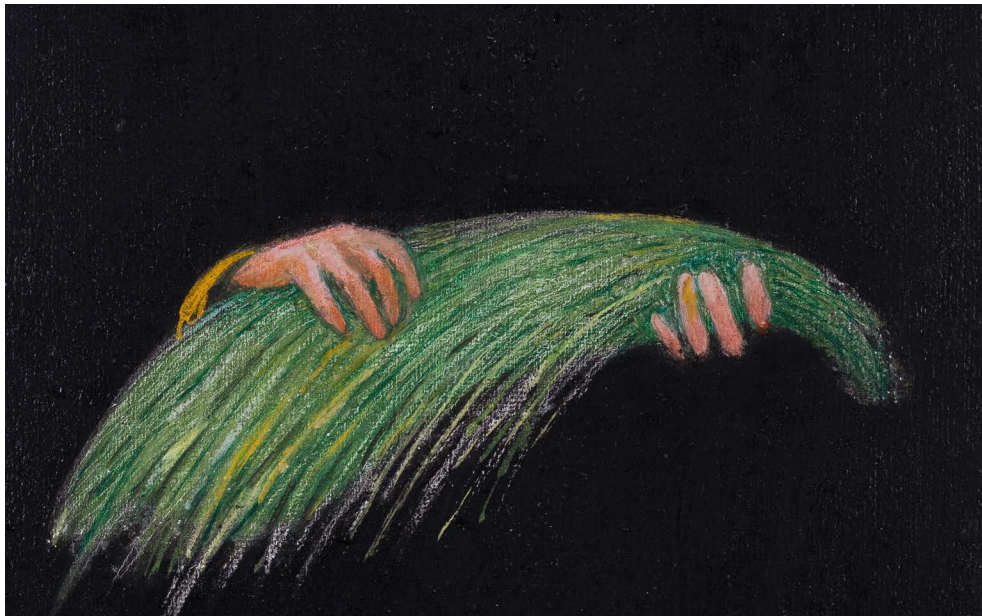
A puskini kor már a költő halála előtt lezárult. Puskin olyan sokáig testesítette meg a maga tiszta erejéből, amennyire csak tudta. A halálával ez a korszak úgy fejeződött be, mintha abban csupán egyetlen ember élt volna. Ez nagyrészt így is volt.

Puskinnak köszönhetően a puskini korszak számunkra okosabb és átgondoltabb önmagánál. A korszak rácsúszott a zsenire. E kor történései hozzánk már Puskin értékelésén keresztül és prizmáján át jutnak el, bár ez az értékelés a maga idejében unikálisnak számított: vagy azért, mert megelőzte a korát, vagy azért, mert nem volt jellemző a korára, vagyis csupán a pontosságában és minőségében tartozott a korához, nem pedig azért, mert hogy hozzá tartozott volna a kortársakhoz vagy magához a korhoz.

Puskin vonzásköre nem csupán Jazikovra, Vjazemszkijre és Baratinszkijra terjedt ki (ők azok, akik a lírájukban így vagy úgy valami közöset „birtokoltak” Puskinnal), de szinte a dekabristákra is, Csaadajevvel együtt (akik mindig idegenkedtek Puskinról, és tartózkodtak tőle). Csak Lermontov vált le róla – és ő is csak Puskin *után*... Szmirgin és Pletnyov, Bulgarin és Grecs, Benkendorf és Dubelt, és hát, maguk a cárok, Sándor és Miklós – mind-mind csupán kísérik Puskin köreinek. Meg hát, ez a sok nővér, kuzin, hercegnő... Puskin nélkül honnan tudnánk bármiféle jószágos Inzov tábornokról, van-e még korszak az övén kívül, amelyből tábornokokat ismerhetünk meg, mondjuk, olyanokat, akikkel Lev Tolsztojn dolga akadt?⁸⁶ Van bárki, aki azt hiszi, hogy mindezekkel együtt Puskin közelebb kerül hozzánk és érthetőbbé válik?

Mennyiben lett a tiéd, és mennyiben hívtad életre? A levelezését olvasva a legmeglepőbb a levelekben megjelenő alázatosság. Mivel ő maga kisfiú, a felnőttekkel úgy beszélget, mint a gyerekekkel. Nem sértődik meg az értelmetlen ítéleteiken, igyekszik, hogy ne bosszantsa fel őket ellentmondásokkal (erre jó példa az irodalmár barátaival való levelezése). A barátság ideáljait mindig a munkában találja meg, összegyűjti, összeköti ezt a kört, mintha ez a társaság a maga idejében nem közöcsítette volna őt ki... Ez a magány; a csalódás a barátokban, ahogy a Múzsák is mondják stb., megingathatatlan szenvedély fűzi a nem író társakhoz – Puscsinhoz és Nascoskinhoz.⁸⁷

Ja, és még valami: ő a nagyvonalúbb. Amíg a kortársai kicentizték és mérlegelték a maguk dicséretét, és féltek azt kimondani (különösen az utolsó években), addig Puskin volt az, aki írt Baratinszkijről, míg Baratinszkij órola nem, Puskin adott Gogolnak szüzséket, ő publikálta Tyutsevet (bár az utóbbit talán nem értékelte kellőképp)... A halálával átadta a helyét Lermontovnak, megadta neki, hogy egy időre a helyére lépjen, biztosította számára, hogy kis ideig Lermontov komor gyertyája világíthasson (két Nap egyszerre nem tud ragyogni...).

Ki tudta volna rajta kívül kiállni a szünet nélküli vizsgálgatást, amelyet a nemzete folytatott a hazai történelem oly zivataros és változékony másfél évszázadán keresztül?

A költőnek természetvédelmi feladata volna? Hogy pusztán a neve erejével kúriák és természeti látképek őrződjenek meg vagy éledjenek újjá? Megállította maga körül az időt – az idő megmerevedett, és ő az egyedüli, aki lakja. A neve erejével bekötötte, Vörös Könyvvé formálta az időt és annak egyik legtisztábban fennmaradt korszakát, a puskin korszakát.

Hogy mennyiben követte Puskin Pétert? Nehéz „áttérni a konkrét személyekre”, könnyű belesni a... Amikor azt mondjuk: puskin korszak, azt ugyanannyira tartjuk megalapozottnak, mint amikor azt mondjuk: péteri korszak.

Puskin máig nem avult el, olvassák őt, meglehet, új, de semmiképp sem kevesebb lelkesedéssel: ő – élő. De az igazán érdekes az, hogy mindeközben a hatása magára az orosz életre még jelentősebb, mint az őt követő orosz költészetre.

Két paraszt véleménye, az egyik az ő korából, a másik a miénkből, a paraszti észjárás pontosságával:

„Alekszandr Szergejevics Puskin megholt. Nincs többé már ő nekünk...” (Kolcov, 1837)⁸⁸

„Puskin egyáltalán nem is hatott az orosz költészetre. Lermontovon kívül nem lehet felmutatni egyetlen költőt sem, akit Puskin fertőzött volna meg. Elérni Puskit – ehhez tehetség is kell.” (Jesznyin, 1924)⁸⁹

Rövid és pontos.

Fentebb a puskin korszakát keresztül-kasul fűrtük a járatainkkal. Puskin halálakor még senki nem tudta, hogy amiben él: egy korszak. A lermontovi vers, a *Szovremennik* posztumusz számának sokkja után („ki volt, és kit vesztettünk el!...”) a kor hosszú időre a nemléte és a feledésbe hullott. Elfelejték még azt is, hogy Puskin milyen magas volt (155–167 cm-ig), szép volt-e, vagy egy majomra hasonlított, dohányzott-e vagy sem, MINDENT megírt vagy nem MINDENT, rossz természete volt-e vagy könnyű, a mai napig nem tudnak Natalja Nyikolajevnával mit kezdeni... törődött, és mindenki meghalt. Nincs kit megkérdezni. Megmaradtak (a visszaemlékezések ez ügyben megegyeznek): a vakító mosolya és a „gyomrát mutató” nevetése. Megmaradtak a versek. Még azt a helyet is, ahol a Csornaja recskánál a vére folyt, húsz évvel később Danzasz, a párbaj résztvevője is csak kemény erőfeszítések után találja meg („azt a bozótos részt nem találtuk meg, ki lett vágva, és a föld el lett egyengetve”⁹⁰). A tanúvallomások ellentmondóak: az úttól balra vagy jobbra? És a párbaj helyszínén az obeliszk, amely mellett oly szomorúan időzünk, talán nem is ott áll, és mi nem is lépünk a véreben...

De milyen pirosbetűsek ezek a fehér, januári napjai a halálának!

Emlékezett-e vajon Puskin arra, hogy Péterrel együtt haldoklik... Dosztojevszkij, aki a halála előtt fél évvel elmondta a saját „trónszéki” Puskin-beszédét, aki Puskin halála kapcsán készült a saját fellépésére, és aki Puskinnal egy napon halt meg – ő bizonyosan tudott erről!⁹¹

És íme Blok, a Jegyzetfüzet, 1918...⁹²

Január 27. „Tizenketten”

Január 28. „TIZENKETTEN”

Január 29. „Én ma – zseni vagyok.”

„Lehetségesek fura egybeesések.” (Puskin)

„A *Szkiták* megfelel Az *Oroszország rágalmazóihoz* című versnek. Ismétlődik a történelem.” (Blok, Napló, 1918. február 8.)

„Majdnem összeveszttem az udvarral – de minden rendbe jött. Ezt azonban nem úszom meg szárazon.”⁹³

„...túl óvatlanul nyúlsz más hangokhoz. Emlékezz – ezt nem fogják neked »megbocsájtani« »soha«.” (Belij Bloknak 1918. március 17.)

„Amíg e föld határán / Akár csak egy költő dalol.”⁹⁴ Blok 37 éves. *A Tizenketten* az ő párbaja, amelyben meghal.

Vörös és fehér. Vér a havon.

1980–1984

Kalavszky Zsófia fordítása

- 1 Az itt közölt szöveg Andrej Bitov: *A szándék: élni. 1836 (Emlékezés Puskinra)* című esszéketetének záródarabja. A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: БИТОВ, Андрей 2007. „Предположение жить. 1836 (Воспоминание о Пушкине)”. In: Битов, Андрей *Моление о чае. Последний Пушкин*. Изд-во Фортуна ЭЛ, Москва, 9–117. Az esszé sorozat második darabja magyarul korábban megjelent itt: BITOV, Andrej 2017. Az utolsó szöveg. Ford. KALAVSZKY Zsófia. In: *Műhely: kulturális folyóirat*, 4., 12–17. A fordításban igyekeztem meghagyni Bitov sajátos központosási stílusát. Külön jelzem, amennyiben egy szövegrészlet nem az én fordításom. A fordító a Bölészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A fordítás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2015–2018) támogatásával készült.
 - 2 Szőke Katalin fordítása. *A Nulin gróf* Puskin elbeszélő költeménye, amelyet 1825-ben írt Mihajlovszkojében. Magyarul: PUSKIN, A. Sz. 1977. *Nulin gróf*. In: PUSKIN, A. Sz., *Elbeszélő költemények. Mesék*. Ford. HEGEDŰS Géza, Alekszandr Puskin Művei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 213–229.
 - 3 Bolgyino a Puskin-család egyik birtoka volt. A költő 1830, 1833 és 1834 őszén itt dolgozott. Az ún. első bolgyinói ősz az 1830-as kolerajárvány következtében hosszabbra nyúlt, mert Puskit körbezárta a járvány. Ez a karantén a költő életének egyik leggazdagabb alkotókorszakát eredményezte.
 - 4 A pétervári Szenátus tér az 1825. december 14-i dekabrista felkelés helyszíne volt, ahová Puskin Mihajlovszkojéból elindult ugyan, de végül nem jutott el. Lásd erről Bitov egy másik esszéjét: BITOV, Andrej 2015. *A Nyúl és a világirodalom útja*. Tudós változat. Ford. KALAVSZKY Zsófia. In: *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap*, 5., 62–67. *A Rézlovas* Puskin 1833-ban írt elbeszélő költeménye. I. Miklós cár Puskit 1833 decemberének végén apródjává nevezte ki. A 34 éves költő e tisztséget megalázónak érezte.
 - 5 Az 1824-es pétervári árvíz különösen pusztító erejű volt. Puskin *Rézlovasának* egyik főhőse maga az ár.
 - 6 Natalja Puskinának 1834. május 29-e körül.
 - 7 PUSKIN, A. Sz. 1981. Naplóreszletek. 1833–1835. In: PUSKIN, A. Sz. *Cikkek. Történelmi tanulmányok. Napló*. Ford. WESSELY László, Alekszandr Puskin Művei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 300–332, 329.
 - 8 A vers magyar címe Franyó Zoltán fordításában *1828. május 26.*
 - 9 Az október 19-e a liceumi társaival ünnepelt évforduló, a december 14-e a dekabrista felkelés napja. Bitov esszé-sorozatának negyedik fejezetében így ír e két dátumról:
 „Október 19-e [...] [Puskin – K. Zs.] utolsó évének talán legihletettebb napja. Ezzel a dátummal látja el *A kapitány lánya* befejezését, a Csaadajevnek írt levelét, melyet inkább több, mint kevesebb műgonddal ír meg – akár egy művet, piszkozatokkal, hogy később a barátainak (A. I. Turgenyevnek) fel is olvassa. E nap hallatlanul gazdag termésére talán van magyarázat: ez a bolgyinói teremterő kivételése.
 Október 19-e a sajátosan puskin Újév Napja (legalábbis sokkal inkább az, mint a naptári Újév első napja). Ez a mindenkor iőszenek zenitje, amely őszig alkotói tűzijátékkal köszöntött. 1826 óta Puskin tudatában ez a dátum összekapcsolódott december 14-ével, a liceumi társakkal, az »idegenben« megült ünneppel (így jellemzi Bolgyinóban 1830. október 19-ét, miközben a december 14-ről írt *Tizedik fejezetet* égeti el). Október 19-e az emlékezés örök, éves parádéja: az elmúlt év, az elmúlt évek... – a nap, ahonnan az élet ideje számíthat. A versek, amelyeket az élete során e napnak szentel, akaratlanul is egy életrajzi ciklust alkotnak; de ezt a napot más mérföldkövekkel is megjelöli. *A Jevgenyij Anyegin*, a *Cigányok*, a *Borisz Godunov*, a *Poltava*, az első bolgyinói ősz intenzitása, a *Rézlovas* – hát, így ünnepelte ő az október 19-ét. Nem sikerült túl sokszor eljutnia a közös ünneplésre, de amikor igen, akkor mindig elsőnek érezte magát – elsőnek az egyenlők között (ami oly fontos mindig minden kortársnak!...).
 - 10 1836. október 19-e viszont másképpen alakult a számára, sőt – ami még fontosabb – az alkotói bőség szempontjából is: az ősze elúszott. Készült rá [...] , úgy kellett neki, mint a levegő, mint az életerő, mint a jövő. Hogy ez az ősze füstbe ment, ez volt (a jól ismert okok közül) a halála legfőbb oka.” L. BITOV, Andrej 2018. ’36 Bolgyinója. In: *A szándék: élni. (Emlékezés Puskinra), 1980–84*. Ford. KALAVSZKY Zsófia, kézirat, Budapest.
 Hogy a Puskin-életrajzban mi minden kötődik a Mennybemenetel napjához, lásd jelen írás 5. fejezetét.
 - 10 Íme, például, a dátumok paradox együttállása: „Tanúvallomás az *André Chénier* című elégia ügyében. 1827. január 27. Moszkva: Ezt a verset valóban én írtam [...]. Ezt a verset csak a nyilvánvaló ostobaság hozhatja összefüggésbe a decemberi 14-i eseményekkel”.
- A harmadik fejezetben azt ígértük, hogy visszatérünk a műtyisi A. Boberov amatőr irodalomtörténész leveléhez. [Bitov e lábjegyzetéhez lásd a fordításhoz írt előszót – K. Zs.] A főszövegéhez írt utóiratában egy sor fontos, érdekes megfigyelését közöl, amelyeket Alekszandr Szergejevics életének dátumai kapcsán tett. Részben egy ma divatosnak számító bioritmust épített fel Puskin adataiból, amelyeknek eredményeként a diagramban épp az 1837. január 27-e kapott kétnullás értéket, ami igen ritkán fordul elő, továbbá rendkívüli veszélyekkel is járhat (épp az ilyen napokon zárják le az autópályákat a versenyzők és a sofőrök előtt...). Boberov kiemeli továbbá, hogy a január 27. lényegi része Puskin gyilkosa életének is, úgy a végzetes dátum előtt, mint után: 1834. január 27-én vették fel a gárdába, 1836. január 27-én nevezték ki tiszthelyettesnek – ezek a kiemelkedően sikeres karrierjének a legfőbb állomásai voltak. Így hát különösen érdekes az is, hogy a *Mozart és Salieri* című tragédia kétszer került színpadra 1832-ben (január 27-én és február 1-én), és egyszer sem volt sikere, öt évvel később pedig ugyanezeneken a napokon – új „rendezésben” – zajlott le a párbaj és a halott búcsúztatása.
1841. január 27-én Franciaországban d’Anthèst egy vadászaton egy vadász által leadott, véletlen lövéssel majdnem megölték – megsérült csupán, ámde ugyanazon a karján... A levelezőtársunk eme érdekfeszítő észrevételei után egy sor olyan képletet ajánl, amelyek a 27, a 37 és a 99 mágikus tulajdonságaival függnek össze... Kiderül, hogy ezek a számok – valamely matematikai interpretációban – nem mások, mint az ász, a hármas és a hetes (az ászt egyesként képzelet el, azaz 1, 3, 7...). A 27-i dátumra úgy tekint, mint a születésnap és a halál napjára, a 37-re

- úgy, mint a halál évére és mint a betöltött éveinek a számára, a 99-re pedig úgy, mint a születés évére. Matematikus Puskin-kutatónk pedig nekiáll e számokat osztani és szorozni, hogy – de ehhez a mi matematikai tudásunk már kevés – megkapja, mint egy körben, amely magába zárul, ugyanazokat a számokat: vagy a 137-et, vagy a 27-et, vagy a 37-et, vagy a 999-et... Összeszámolta Puskin életének a napjait (nem tudni, miért, de százasaival), így jött ki a 137, pontosabban $(137 \times 99) + 137 + 27 + 37$. Boberov további paradoxonjai (mint „Puskin sorsának alkotórészei”) – amelyek ahhoz vezetnek, hogy a végén a pikk dáma jöjjön ki, 27.1.37. [Puskin halála napjának dátuma oroszos formában – K. Zs.] – már több mint lenyűgözőek... – Bitov jegyzete.
- 11 I. Miklós cár azt javasolta a költőnek egy, a dráma kéziratán fennmaradt jegyzetében, hogy Puskin a *Borisz Godunov*ot írja át Walter Scott elbeszéléseinek vagy regényeinek modorában. A *Borisz Godunov* előszavának és kiadásának történetéről magyarul ld. KALAVSZKY Zsófia 2019. A cár, a cenzor és a megíratlan előszó (Alekszandr Puskin három levele és a *Borisz Godunov*hoz írt előszótöredékei). In: *Műhely: kulturális folyóirat*, 5–6., 35.
 - 12 Nyersfordítás tölem – K. Zs.
 - 13 „Visszakaptam a *Rézlovast* az uralkodó megjegyzéseivel. A *bálvány* szót nem engedélyezte a legfelsőbb cenzúra; az alábbi sorokat: [...] kitörölték. Számos helyen »?« jelet tettek – mindez sok mindent megváltoztat a számomra.” PUSKIN, Napló-részletek. 1833–1835, 304.
 - 14 Ivan Ivanovics Golikov (1735–1801) történész. Fő műve a *Nagy Péter; Oroszország bölcs átalakítójának cselekedetei* («Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России») című munkája, tulajdonképpen egy részletes kronológia, amely sokáig az egyetlen ilyen jellegű történeti munka volt Nagy Péter koráról. Puskin a *Poltava* megírásához is felhasználta.
 - 15 A *Feljegyzések Nagy Péter történetéhez* összefoglaló címe Puskin 1835 folyamán írt jegyzeteinek, vázlatainak leendő történeti munkájához.
 - 16 Puskin, A. Sz. 1981. *Feljegyzések Nagy Péter történetéhez* (Részletek). In: Puskin, A. Sz., *Cikkek. Történelmi tanulmányok. Napló*. Ford. BALASSA Anna, Alekszandr Puskin Művei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 248–289, 284.
 - 17 Uo., 285.
 - 18 Puskin 1824-es déli poémája.
 - 19 PUSKIN, A. Sz. 1980. P. A. Vjazemszkijnek Mihajlovszkójából Moszkvába, 1825. november 7-e körül. In: PUSKIN, A. Sz. *Levelek*. Ford. SOPRONI András, Alekszandr Puskin Művei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 121–123, 121.
 - 20 Erről bővebben lásd itt: BITOV, A Nyúl és a világirodalom útja.
 - 21 Jevgenyij Baratinszkij (1800–1844) orosz költő, fordító.
 - 22 Baratinszkij 1825. decemberi, Puskinhoz szóló levele. Szöke Katalin fordítása.
 - 23 Alekszandr Besztuzsev (1797–1837) orosz író, kritikus. A *Poljarnaja zvezda* című almanach egyik szerkesztője, Marlinszkij álnéven publikált. E levélrészlet egy Puskinnak 1825. március 9-i írt levélből származik.
 - 24 Vaszilij Zsukovszkij (1783–1852) orosz költő, Puskin atyai támogatója. Levelének dátuma: 1824. június 1.
 - 25 Zsukovszkij levele 1824. november 12 (?).
 - 26 Pjotr Vjazemszkij herceg (1792–1878) költő, kritikus, Puskin barátja.
 - 27 Zsukovszkij levele 1826. április 12.
 - 28 A *Nagy Péter szerecsene* (1827–) befejezetlenül maradt regény, a *Poltava* (1828) elbeszélő költemény. A *Stanzák* (1826) és a *Nagy Péter lakomája* (1835) versek.
 - 29 Puskin etióp származású anyai dédapjának Nagy Péter cár lett a keresztapja, így Abram Hannibal (1696–1781) a pravoszláv hagyományok szerint a Petrovics apai nevet kapta. Puskin e dédapjától örökölt egy Nagy Péter monogramjával ellátott gombot. A cár e zubbonygombját a költő beépíttette az egyik sétapálcája fejébe.
 - 30 Feofán Prokopovics (1681–1736) orosz teológus, tudós, Nagy Péter támogatója.
 - 31 Részletek Puskin a *Feljegyzések Nagy Péter történetéhez* című munkájából. Olonyec városa Karélia területén található. 1719-ben Nagy Péter kezdeményezésére ez lett Oroszország első ásványi forrásokra épülő gyógyvizes helye.
 - 32 Részlet Puskin a *Feljegyzések Nagy Péter történetéhez* című munkájából. Szemjon Avramov (1696–1735) Nagy Péter diplomatája. Ardevil (Ardabil) – település Észak-Perzsiában. Alekszandr Gribojedov (1795–1825) orosz drámaíró, diplomata, akit 1829 januárjában Teheránban vallási fanatikusok az orosz nagykövetség több tagjával együtt meglineceltek. Puskin az *Utazás Erzerumban* című művében állít emléket költőtársának: egy jelenetben leírja, ahogy egy kaukázusi hágón 1829-ben összetalálkozott a Gribojedov testét szállító teherhordókkal. Hogy ez valóban megtörtént-e, kérdéses.
 - 33 ZSUKOVSKIJ, V. A. 1978. Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.). In: *Kortársak Puskinról*. Szerk. BAKCSI György, ford. FÖLDEÁK Iván, Gondolat, Budapest, 394–411, 397.
 - 34 Uo.
 - 35 Uo.
 - 36 Uo., 400.
 - 37 Uo.
 - 38 Uo., 405.
 - 39 Uo., 398.
 - 40 Vera Vjazemszkaja – Bitov megjegyzése. Pjotr Vjazemszkij herceg felesége.
 - 41 ZSUKOVSKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 399–400.
 - 42 Uo., 402.
 - 43 Uo.
 - 44 Uo.
 - 45 Ivan Szpasszkij (1795–1861) a Puskin-család háziorvosa.
 - 46 ZSUKOVSKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 400.
 - 47 Uo., 407–408.
 - 48 Uo., 408.
 - 49 Uo., 409.
 - 50 Puskin már korábban is megörökített egy ilyen drámát: „Családi életében Hannibál dédapám éppolyan szerencsétlen volt, akár Puskin dédapám.” (1830) PUSKIN, A. Sz. 1981. Az önéletrajz eleje. In: PUSKIN, A. Sz. *Cikkek. Tanulmányok. Napló*. Ford. WESSELY László, Alekszandr Puskin Művei, Európa Könyvkiadó, Budapest 341–347, 344. „Elég fiatalon halt meg, elmezavaros rohamában megölte gyermekágyas feleségét.” (1830) Uo., 342. – Bitov megjegyzése.

- 51 PUSKIN, Feljegyzések, 284.
 52 Uo.
 53 Uo., 283.
 54 Uo., 283–284.
 55 Uo., 284.
 56 Uo.
 57 Uo.
 58 Uo., 285.
 59 Részlet Puskin *Jeanne D'Arc egyik utolsó rokona* című fiktív cikkéből. ПУШКИН, А. С. 1949. Последний из свойственников Иоанны д'Арк. In: ПУШКИН, А. С. *Критика. Автобиография*, Полное собрание сочинений в 16 т. (1937–1959) 12, Ленинград: Изд-во АН СССР, Москва, 510–514.
 60 A megpattanó golyó legendájáról lásd e fordításhoz fűzött előszót.
 61 Konsztantyin Danzasz (1801–1870) Puskin párbajsegédje, liceumi társa. Pétervár Csornaja recska nevű területén zajlott le a párbaj.
 62 Zsukovszkij, ahogy ez ismeretes, a Puskin-család érdekei és a költő halála utáni reputációja szerint szerkesztette meg Puskin halálát, de csak is a „legnemesebb rendű” aspektusból. – Bitov megjegyzése.
 63 A becsületes orvosok ezt megerősítik, csupán a szavak sorrendjét keverik össze, amely szavak számukra nem annyira fontosak. – Bitov megjegyzése.
 64 Pjotr Pletnyov (1791–1865) költő, kritikus, Puskin műveinek kiadója.
 65 Nyikolaj Arendt (1786–1859), nagynevű pétervári sebész. I. Miklós cár orvosa.
 66 ZSUKOVSZKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 400.
 67 Ernest de Barante (1818–1859) a pétervári francia konzulátus attaséja adta kölcsön D'Archiac vicomte-nak, d'Anthès párbajsegédjének a pisztolyokat a párbajhoz. Barante jelen volt Puskin haldoklásánál.
 68 ZSUKOVSZKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 407.
 69 Uo., 405.
 70 Uo., 403.
 71 Uo., 404.
 72 Uo., 407.
 73 Uo., 405.
 74 Lásd a firkász figuráját (zaejzssij figljar) Puskin az *Egyiptomi éjszakák*, a *Családám*, a *Bulgarin*-epigramma és a *Mozart és Salieri* című műveiben.
 75 Puskin itt Chateaubriand *Essai sur la littérature anglaise* (1836) című művére utal. Fennmaradt Puskin egy valószínűsíthetően 1836-os kézírata, amely az *Essai* néhány bekezdésének fordítását tartalmazza.
 76 Az eredeti cikk forrása: ПУШКИН, А. С. 1949. О Мильтоне и Шатобриановом переводе «Потерянного рая». In: *Критика. Автобиография*, Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: В 16 т. 1937–1959, 12, Л.: Изд-во АН СССР, М., 137–146.
 77 ZSUKOVSZKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 407.
 78 Ezen a „létrán” Puskin a könyvek és az irodalom fölé emelkedett, a szorgalmas és becsületes Dal pedig – szóról szóra megfogadva Puskin hívását – még sokáig mászott a polcokon, egyre feljebb, mígnem létrehozta az orosz nyelv piramisát. – Bitov megjegyzése.
 Bitov itt a több mint kétszáz ezer szócikket tartalmazó Dal-szótárra gondol, amelyen az összeállítója 53 évig dolgozott. Az értelmező szótár első, négykötetes kiadása 1863 és 1866 között jelent meg.
 79 ZSUKOVSZKIJ, Levél Sz. L. Puskinhoz (1837. február 15.), 408.
 80 Uo.
 81 Uo.
 82 Uo.
 83 Uo., 409.
 84 TURGENYEV, A. I. 1978. Naplójából. In: *Kortársak Puskinról*. Szerk. Bakcsi György, ford. FÖLDEÁK Iván. Gondolat, Budapest, 307–314, 313.
 85 Gogol Mihail Pogogyinnak 1837. március 30-án Rómából.
 86 Ivan Inzov (1768–1845) orosz tábornok, Puskin felettese a költő déli száműzetésének az idején (1820–24).
 87 Ivan Puscsin (1798–1859) Puskin barátja, liceumi évfolyamtársa, dekabrista, életfogytiglani száműzetésre ítélték, végül 1856-ban visszatérhetett a fővárosba. Pavel Nascoskin (1801–1854) Puskin közeli barátja, műgyűjtő.
 88 Alekszej Kolcov (1809–1842) paraszt származású orosz költő, Puskin a folyóiratában publikálta az egyik versét. Az idézet Andrej Krajevcszkijnek 1837. március 13-án írt leveléből származik.
 89 A szövegrészlet forrása: ЕСЕНИН, Сергей 2002. Ответы на анкету о Пушкине (1924). In: Сергей ЕСЕНИН. *Полное собрание сочинений*. Szerk. КОЗЛОВСКИЙ, А. Олма-Пресс, Москва, 369.
 90 Részlet Danzasz 1858-as visszaemlékezéséből, amely 1880-ban jelentetett meg a *Golosz* folyóirat hasábjain. Az eredeti szöveget lásd itt: ВЕРЕСАЕВ, В. В. 1970. *Спутники Пушкина*, Reprint, Slavistic printings and reprintings 220. Mouton, Hague [etc.]
 91 Utalás Fjodor Dosztojevszkij 1880-ban Moszkvában a Puskin-szobor avatásán elhangzott beszédére. Magyarul itt: DOSZTOJEVSZKIJ, F. M. 1998. Puskin (vázlat) Elhangzott az Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága június 8-i ülésén. In: DOSZTOJEVSZKIJ, F. M. *A történelem utópikus értelmezése*: Szerk. & ford. Sisák Gábor, Horror metaphysicae. Osiris Kiadó, Budapest, 122–143.
 92 Alekszandr Blok (1880–1921) orosz költő.
 93 PUSKIN, Naplórészletek. 1833–1835, 323.
 94 Galgóczy Árpád fordítása.